

NOMEAR A TERRA NO CORGO: A TOPONIMIA LOCAL VISTA POR UN FILÓLOGO

Lois Ladra

Proxecto CORGORAL

RESUMO

No marco do Proxecto CORGORAL e do estudo do Patrimonio Cultural Inmaterial corgués realizamos unha ampla serie de entrevistas a todo tipo de persoas que son portadoras dos chamados etnosaberes locais. Dentro destes, a lingua de noso ocupa un lugar fundamental e os aspectos lingüísticos relacionados co feito de nomear o territorio teñen un interese crucial. Neste caso, presentamos a transcripción resumida e reelaborada dunha longa conversa mantida co filólogo Óscar Castro Castedo, natural da freguesía de Queizán, que é especialista na recolla e análise da nosa microtoponimia. Nela encétanse diversos aspectos sobre os nomes da terra no concello do Corgo.

PALABRAS CLAVE

Proxecto CORGORAL, Patrimonio Cultural Inmaterial, Toponimia, O Corgo.

LL: Cal é a importancia da toponimia e da recolla dos nomes de lugar?

OCC: A toponimia é a ciencia que estuda os nomes con que identificamos un determinado espazo do territorio. Galicia ten unha riqueza toponímica que é moi superior ao resto do estado español (sabemos que temos un terzo dos nomes de lugar de toda España). As causas desta abundancia son múltiples: a dispersión das entidades de poboación, o minifundismo, a súa orografía irregular, a secular explotación dos recursos agrícolas, gandeiros e mariñeiros, a variada fauna e flora e, sobre todo, a propia idiosincrasia galega á hora de nomear cada anaco de terra.

Pero hoxe este rico patrimonio vese ameazado polos cambios demográficos e a transformación dos modos de vida tradicionais: a perda da actividade agraria, gandeira ou mariñeira, o proceso de urbanización e outros procesos de

intervención humana, como as concentracións parcelarias, poñen en perigo de desaparición unha grande parte deste tesouro. Este feito é algo que observamos na actualidade, tanto no medio rural como no urbano. Hai que ter en conta que a maior parte dos microtopónimos só teñen vida na fala e na memoria das persoas maiores, e con cada persoa que morre, ou abandona a súa actividade laboral, desaparece un bo número de topónimos.

LL: Fálanos un pouco do Proxecto Galicia Nomeada.

OCC: *Galicia Nomeada* é unha plataforma colaborativa que pretende realizar a recolleita, xeorreferenciación e difusión da microtoponimia galega e da tradición oral ou escrita asociada a ela. A través desta ferramenta informática, que emprega un sistema de información xeográfica (SIX), calquera persoa que se dea de alta na aplicación (cun usuario e unha contrasinal propios) pode acceder desde un PC, unha tableta ou un móbil conectado a internet, e introducir os topónimos da súa aldea, parroquia ou concello. Tamén pode engadir información complementaria como narrar unha lenda, refrán ou cántiga asociada a un topónimo, gravar audios coa pronuncia dos nomes, e incorporar fotografías, enlaces a vídeos ou outra documentación en formato pdf.

A Pena Grande, un litotopónimo plenamente xustificado

Ademais, permite que os/as usuarios/as rexistrados/as poidan suxerir unha modificación nun topónimo xa validado, ben sexa a nivel lingüístico (uso do artigo, pronuncia distinta...), ben a nivel xeográfico (cando está mal situado respecto a área que identifica) ou, simplemente, notificar que ese nome non existe na zona.

Posteriormente, un grupo de técnicos especialistas do Seminario de Onomástica da Real Academia Galega revisará a información, corrixindo e validando os topónimos e as suxestións achegadas polos/as colaboradores/as.

LL: Cal é o estado actual das recollas na Galiza, en Lugo e no Corgo?

OCC: Actualmente, temos recompilados máis de 500.000 topónimos en toda Galicia, sumando as dúas etapas do proxecto de recollida da microtoponimia galega: o PTG (Proxecto Toponimia de Galicia) entre os anos 2000 e 2010 e a actual etapa de Galicia Nomeada, iniciada no ano 2019.

Na provincia de Lugo hai recollida información nos 67 concellos lucenses, aínda que a súa distribución varía notablemente. A zona mellor recollida é a Mariña lucense, boa parte da Terra Chá e algúns concellos situados no centro-sur da provincia. Os concellos dos que temos menos toponimia serían os situados na zona oriental de Galicia (A Fonsagrada, Negueira de Muñiz, Baleira, Becerreá, Cervantes, Folgoso do Courel, Quiroga), na zona central (Friol, Guntín, Rábade, Baralla, Antas de Ulla) e a zona sur (O Saviñao, Bóveda, O Incio, A Pobra de Brollón, Monforte de Lemos, Sober, Ribas de Sil).

En canto ao concello do Corgo, en Galicia Nomeada actualmente hai rexistrados máis de 5.000 nomes en todo o municipio. Aínda que é unha cifra importante, probablemente na realidade haxa un número considerablemente maior de microtopónimos.

LL: Que valoración xeral fas do traballo pioneiro sobre a toponimia corguesa de

Nicandro Ares, recentemente reeditado polo Proxecto CORGORAL?

OCC: A importancia deste traballo radica en que é o primeiro e, ata o momento, único estudo etimolóxico da toponimia do noso concello. Dicía Antón Santamarina no limiar do primeiro volume de *Estudos de toponimia galega*, que son dous libros publicados pola RAG nos que se recompilan 178 traballos do autor (entre eles o da toponimia do Corgo), que Nicandro tiña a virtude de que leu e baleirou unha infinidade de documentos para rastrexar a orixe das formas estudadas. O máis sorprendente é que este labor foi realizado por un individuo solitario en Lugo, lonxe dun centro especialista en disciplinas filolóxicas e que chegou a ser unha autoridade na súa competencia. Ademais os estudos de Nicandro non son só para eruditos: calquera persoa con curiosidade pola orixe das palabras pode encontrar interesante e mesmo agradable a súa lectura, incluso con certas chispas de humor.

LL: Explicáanos un pouco cales son os aspectos xerais da microtoponimia no concello do Corgo.

OCC: Dende un punto de vista dialectal, a microtoponimia do Corgo recolle algúns dos fenómenos propios do chamado Bloque Central, na subárea lucense, na que se sitúa: ausencia de gheada e seseo, plural en *-s* das palabras rematadas en *-n* (**As Chás, Centeás, Lameirós, As Mourás, Os Pedrós, Os Pontós, Rubiás**), solución das terminacións latinas *-ANU, -ANA* na masculina *-ao* (**O Chao, O Fontao, San Cibrao**) e feminina *-á* (**A Chá, A Rebordá**) e plural en *-les* dos nomes acabados en *-l* (**Adivales, Os Fondales, Os Toxales, Pedregales**). Con todo tamén existen algúns restos próximos ao Bloque Oriental, seguramente derivados a microsubárea de Becerreá, como a solución da terminación latina *-INU* en *-ín* no topónimo **O Pumarín** (Castrillón), cando na zona o normal é **O Pumariño**, ou o comezo da palabra *cua-* no topónimo **O Cuadrello** (Santo Estevo de Folgosa), cando a solución habitual sería **O Cadrelo**.

Pedrafita, nome composto por dous elementos complementarios

Na fonética tamén hai que destacar outros aspectos: a pronuncia aberta da vogal tónica E do topónimo **Rego**, que na zona occidental de Galicia (Santiago de Compostela) se pronuncia como pechada, o mesmo que sucede coa vogal E tónica na terminación *-elo* en nomes como **Campelo**, que nas zonas galegas máis occidentais vacilan entre o emprego de abertas e pechadas.

LL: Cal é a orixe etimolóxica predominante nos topónimos corgueses: os nomes prerromanos, os romanos, os xermánicos?

OCC: Seguindo o estudo etimolóxico de Nicandro Ares, podemos ver que a maior parte dos topónimos recollidos no Corgo teñen unha orixe latina.

LL: Algún exemplo de topónimos prelatinos presentes no Corgo?

OCC: **A Veiga** (cunha posible orixe **ibaika* como 'terreo situado a beira dun río ou corrente de auga'), **Carpanzal** (dunha voz **carba* 'matogueira espesa'), **Coto** (**cotto* 'elevación do terreo'), **Matafaxín** (composto dun **matta* prerromano e un *Faginus* antropónimo gótico), **O Barreal** (abundante de *barro*) ou **Barreiros**, **Arroxós** (plural dunha *arrugia* 'galería longa de mina'), **A Granda** (**ganda* 'pedra'), **Segovia** (coa base na raíz celta **segh*).

LL: Algún exemplo de topónimos xermánicos?

OCC: **Adai** (**Adalani* que é un dativo dun antropónimo gótico *Addala*), **Arxemil** (do antropónimo gótico *Argemirus*), **Guimarás** (de *Wimaranis*, xenitivo do antropónimo xermánico *Wimara*), **Sendín** (xenitivo do antropónimo gótico *Sendinus*), **Sernande** (xenitivo do antropónimo gótico *Sisenandus*), **Franqueán** (antropónimo gótico *Frankila*, *-anis*), **Gomeán** (antropónimo gótico *Gumila*, *-anis*), **Alfonxe** (xenitivo do antropónimo gótico *Adefonsus/Alfonsus*), **Manán** (antropónimo gótico *Manna*, *-anis*), **Marei** (xenitivo do antropónimo gótico *Manaredus*), **Quetesende** (xenitivo do antropónimo gótico *Quetesindus*), **Framil** (xenitivo do antropónimo gótico *Framirus*), **Sabarei** (xenitivo do antropónimo gótico *Sabaredus*)...

LL: Existen topónimos de orixe árabe no Corgo?

OCC: Si, por suposto. Temos **As Aceas** (de *sâniya* 'muíño'), **O Barrio** (préstamo do árabe *bârri* 'exterior, arrabal', que foi latinizado en *barrium*) e **Arrabaldo** (de *rabád* 'suburbio').

LL: Que tipo de topónimos predominan: orónimos, fitotopónimos, antropónimos?

OCC: Aínda que non fixen unha catalogación semántica de toda a toponimia do concello, probablemente os microtopónimos máis abundantes sexan os **hidrotopónimos**, é dicir, os nomes relativos ás augas: río, regueiro, fonte, pinguela, fervenza, poza, pozo, lagoa, rega, lameiro, barcia, veiga, ribeira... Quizais o máis coñecido sexa **A Casa Grande da Fervenza**.

Outro tema moi abundante é a **fitotoponimia**, é dicir, os nomes que fan referencia á flora existente no lugar ou á súa abundancia. Estes nomes poden ser relativos a *froiteiras* (castiñeiro, cerdeira, ameixeira, pomar, abeleira, pereira, souto, cereixal...), a *non froiteiras* (carballo, salgueiro, loureiro, bidueiro, piñeiro, carballeira, bosque...), a *arbustos* e *matogueira* (caxigo,

xesteira ou xestal, uceira, toxeira, espiño, carqueixa, mato, bouza, cadaval...) ou a plantas e herbas silvestres (xunqueira, carrizo, carracedo, folgueira, silveira...). Outros nomes que tamén son fitotopónimos serían **O Plantío** ou **O Xardín**.

Por último, eu destacaría os **haxiotopónimos**, é dicir, os nomes que fan referencia á Igrexa ou aos santos. Nomes como **Santa Marta** ou **A Cruz** (Queizán), **O Santo** ou **San Simón** (Marei), **San Cristovo** (Chamoso), **San Fiz** ou **O Igrexario** (Paradela), **San Miguel** (Arxemil) ou **Eirexe** (Pedrafita) e **Santo André** son algúns dos seus exemplos.

LL: Cales son os topónimos máis frecuentes no concello do Corgo?

OCC: Os topónimos máis comúns do Corgo estarían englobados nos nomes que fan referencia aos traballos agrícolas tradicionais que se facían no noso concello, aos cultivos que

Parroquia de SANTA CATARINA DE ANSEÁN

Santa Catarina de Anseán, un haxiotopónimo parroquial

se botaban, aos tipos de terras e á súa división. É o que se chama **ecotopónimos**. Os dous topónimos máis abundantes serían **A Chousa** e **A Cortiña**. Son sinónimos, xa que ambos se refiren a terreos próximos ás casas, que tiñan valados e de pequenas dimensións. O feito de que estes dous microtopónimos sexan os máis abundantes é algo normal, que se explica polo minifundismo agrario tradicional. Outro nome moi abundante é **A Zarra**, que é un sinónimo destes, pero neste caso referido a unha parcela de monte pechada.

É curiosa a abundancia do topónimo **O Novo**. Este nome explícase pola necesidade que tiveron os habitantes da zona de ampliar as parcelas dedicadas á agricultura, recorrendo a terras situadas no monte ou de mato. Por ese motivo, tamén existen topónimos como **A Roza** ou **A Cavada**, pois as terras do monte eran cavadas a man para converterse en terras de cultivo. Os nomes referidos aos tipos de terras en función do uso que se lles daba son moi abundantes: **A Agra** e **A Leira** (ou **O Agro** e **O Leiro**, máis pequenos), **A Aira**, **A Horta**, **A Campa**... Mais **O Prado** non é un dos topónimos máis frecuentes no concello do Corgo, debido a que as grandes explotacións gandeiras con grandes praderías iniciáronse no século XX e non afectaron á toponimia da zona. Tamén son importantes os nomes referidos ao tipo de terra pola súa forma, como **A Revolta** ou **O Alargo**.

Por último, hai que destacar a presenza da auga nas terras de labor, como se pode ver en topónimos como **A Veiga**, **A Ribeira** e **A Lamela** ou **Namela** (máis numeroso que Lamela), ademais de salientar dous tipos de árbores que foron fundamentais na economía doméstica durante moitos séculos: os carballos (landras) e os castaños (castaña), con nomes como **A Carballeira** e **O Souto**.

LL: Existen no Corgo topónimos raros, infrecuentes ou de difícil explicación?

OCC: Pois si. Hai unha serie de topónimos en Galicia Nomeada que, polo momento, só foron recollidos no concello do Corgo. Son os seguintes:

- Adai: **Os Camiros**
- O Alto: **A Chabouqueda, A Tordiel, Masaboi e O Precindón**
- Bergazo: **Zarcadille**
- Campelo: **Guisates**
- Castrillón: **Sebidú**
- Cela: **A Zagarceira e Argai**
- O Corgo: **A Cerropa**
- Farnadeiros: **Pirinete**
- Franqueán: **A Raca**
- Fonteita: **Os Borrallous e Os Lantarices**
- Lapedo: **O Xonudo**
- Maceda: **Os Bricanllos**
- Marei: **A Bagoxa, O Pizanqueiro e Pindemouros**
- Paradela: **Andez**
- Pedrafit: **Recondo**
- Piñeiro: **Marabileu**
- Quinte: **Ruimil**
- San Bartolomeu de Chamoso: **A Bargadela**
- Santo Estevo de Farnadeiros: **A Buñadeira**
- Segovia: **Neivive e O Ragaxo**
- Vilachá: **Momeao**

Algúns destes nomes ten unha etimoloxía coñecida, como **Brincallo** “atadura de palla”, **Bagoxa** que pode derivar de “bagoxar” ou **Momeao** que probablemente é un Monte Meao, pero noutros descoñecemos cal é a súa procedencia.

Matafaxín, un curioso fitotopónimo da parroquia de Gomeán

LL: En resumidas contas: daquela pódese dicir que a toponimia, ao fin e ao cabo, é un manancial de coñecementos históricos e antropolóxicos?

OCC: Ao principio dicíamos que a toponimia é a ciencia que estuda os nomes con que identificamos un determinado espazo do territorio. Mais esta definición non reflicte o compoñente cultural, histórico e humano que hai detrás de cada topónimo. Ao longo da historia, os nosos antepasados foron bautizando os lugares que habitaban e as denominacións que empregaban tiñan, e moitas aínda teñen, un significado axeitado á realidade xeográfica na que naceron. Nalgún caso, esta realidade puido mudar e atopamos centos de topónimos opacos. Pero grazas ao estudo da toponimia podemos coñecer mellor a nosa historia e a nosa lingua. A toponimia forma parte do patrimonio inmaterial dun pobo polo carácter permanente que teñen os topónimos, que se manteñen en pé a través dos séculos, coma os monumentos históricos. Ademais, funcionan como referentes compartidos da comunidade, como sinais da identidade colectiva.

LL: Moitas grazas por teres compartido connosco todos estes coñecementos tan interesantes.

OCC: De nada. Foi un pracer.

BIBLIOGRAFÍA

-ARES, Nicandro. "Toponimia do Concello do Corgo". *Lvcensia*, 2007, 34, 37-62. Traballo reeditado como separata independente nos *Estudos e Publicacións do Proxecto CORGORAL*, 2022.

-CASTRO CASTEDO, Xosé Manuel. "O galego en Queizán. Vocalismo, consonantismo e fonética sintáctica". *Corga*, 2011, 2, 6-17.

-LADRA, Lois. "O Proxecto CORGORAL. Unha proposta para a recolla da Literatura Popular de Tradición Oral no concello do Corgo". *Lvcensia*, 2021, 62, 119-130. Traballo reeditado como separata independente nos *Estudos e Publicacións do Proxecto CORGORAL*, 2021.

-PITA PARDO, Alejandra. "A microtoponimia do concello do Corgo". *Corga*, 2010, 1, 70-75.